

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 316.472.47:351.74

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У ПРАВООХОРОННІЙ АКМЕОЛОГІЇ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Розглянуто акмеологічні категорії «професіоналізм» та «особа професіонала» з позицій соціологічної науки. Визначено механізм становлення професіонала як соціокультурного типу. Запропоновано алгоритм аналізування феномену професіоналізму в правоохоронній діяльності в рамках інтегрального соціолого-акмеологічного підходу.

Ключові слова: правоохоронна акмеологія, особистість професіонала, професіоналізм.

Актуальність проблеми. Проблема визначення та теоретичного осмислення категорій «професіонал», «професіоналізм», «культура особи професіонала» не є новою для вітчизняної та зарубіжної науки. Так, вітчизняне суспільствознавство досить багато уваги приділяло питанням розвитку особистості у соціокультурній практиці, зокрема у професійній діяльності. У цілому вирішення питання про можливість прогресивного розвитку особистості в перебігу професіоналізації залежало від визнання чи невизнання професійного поділу праці фактом суспільних відносин.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Точка зору вчених з цієї проблеми зазнавала значних змін. У 20-х роках ХХ ст. у наукових працях А. Гастєва, О. Єрманського, П. Керженцева, С. Струмліна було поставлене питання про правомірність відокремлення та аналізування професійного поділу праці. За відомих обставин воно стало активно обговорюватися лише у 60-х роках в основному на шпальтах журналів «Вопросы философии» та «Вопросы экономики». Найбільш активними учасниками цього обговорення були В. Єльмєєв, Д. Кайдалов, О. Корнієнко, Л. Логвінов, Н. Маневич, І. Сигов. У той час домінувало визначення академіка С. Струмліна, який характери-

зував професію як певний вид діяльності, заняття, що потребує специфічних знань та навичок. У 70-х роках професія стала розглядатися або як форма вияву конкретної праці, або як засіб впливу на предмет праці, або як основа джерел доходів. У 80–90-ті роки вивчення проблеми продовжилося, склався загально визнаний погляд на професію як на філософсько-економічну категорію. У роботах О. Курильова, В. Лозового, І. Чанглі, Б. Рященка, М. Солодкова професійний поділ праці тлумачився як складний феномен і розглядався у двох аспектах: як природно-історична диференціація видів діяльності (матеріальний бік) і як закріплення людей за економічно неоднорідними видами діяльності (соціально-економічний бік). Саме другий аспект склав наукове підґрунтя для вивчення проблеми професійної ідентифікації особистості.

Зарубіжні науковці розглядають особистість у процесі професіоналізації як суб'єкта двох інститутів – професії та організації. При цьому «по вертикалі» особистість аналізується як елемент бюрократичної організації, а «по горизонталі» – з точки зору її місця у структурі професії. У працях Горця, Барбера, Бен-Давида, Гіллфорда, Карр-Саундер, Міллерсона, Парсонса, Пейн, Тьоффлера, Халл, Х'юз, Уокера та інших визначене широке коло обов'язкових ознак інституту професії, які дозволяють відрізнити її від заняття, спеціальності; професіонала – від непрофесіонала; аналізувати процеси виникнення професії; диференціювати у цілісності професії такі елементи, як культурні цінності, ідеологія професіоналізму тощо.

Таким чином, проблема професії та професіоналізму набула багато аспектів і стала предметом вивчення різних наук, кожна з яких відокремила своє коло проблем та свої підходи до їх розв'язання. Через це наприкінці ХХ ст. своє теоретико-методологічне оформлення отримала наука акмеологія, проблемне поле якої окреслили питання досягнення професіоналізму і становлення особи професіонала. Будучи по суті інтегративною, вона залишила тісні зв'язки з «донорськими» науками, у першу чергу з психологією. Однак методологічний потенціал соціології нею досі повною мірою не реалізовано. В даній статті спробуємо заповнити цю прогалину.

Виклад основного матеріалу. Розгляд професіонала як персоніфікованого носія певного виду діяльності закріпив у науковій літературі одночасно з признанням професіоналізму як домінуючої форми діяльності лише до середини ХVІІІ ст. Аналізування історії соціальної думки засвідчує, що і до того часу при характеристиці особистості виділялися риси, пов'язані з родом занять і формою діяльності, але вони оцінювалися по-різному і рідко вважалися визначальними щодо особистості. Арістотель, наприклад, стверджував, що заняттям, яке сприяє розвитку особистості, її здібностей, взагалі тим, що є гідним вільної людини, виступає тільки політика. Що стосується ре-

шти сфер діяльності, то ідеалом вважався «аристократичний дилетантизм», професіонал мав низький соціальний статус. В епоху Відродження ідеалом стає гармонійна особистість, ця гармонійність віддзеркалюється у багатобічній діяльності, яка виявляє творчу силу та обдарованість. При цьому на відміну від Античності професійна належність відіграла важливу роль, але справжніми професіями визнавалися лише «вільні», тобто творчі, професії. Свого розвитку такий підхід набув значно пізніше, на сучасному етапі розвитку соціологічної науки, коли при вивченні професійних типів особистості основний акцент став робитися виключно на інтелектуальних прошарках суспільства (вчителі, лікарі, юристи, вчені, керівники), на основі чого формулювалися висновки про природу професій і особи професіонала (прикладом такого підходу можуть вважатися міркування з цієї проблеми Т. Парсонса).

З другого боку, існує певна кількість наукових концепцій, які певним чином абсолютизують професіоналізм. Так, у концепції «первісного капіталізму» А. Фергюсона, а також у дослідженнях К. Бюхнера діяльність первісного мисливця або рибалки вважається типовою професійною діяльністю тільки тому, що тут має місце розподіл «часу праці» і «часу життя».

Отже, цілком логічно можна стверджувати, що кожний концептуальний підхід у цій галузі дослідження передбачає власне, тобто авторське, категоріальне визначення професії, тлумачення її критеріїв, а також механізму формування професіонала як типу особистості, тобто розгляд професії як інституту суспільства.

Вважаємо, що процес інституціалізації професії проходить за схемою «ремесло – спеціальність – професія», в результаті чого формується, за словами К. Зайфарта, «інший людський тип, який забезпечує соціальний авторитет персоніфікованому ним знанню» [1]. Цей людський тип відповідає категорії «професіонал».

Сучасне визначення професії як соціально значущого, відповідного потребам суспільства та інтересам особистості виду діяльності, для виконання якої необхідні загальні та спеціальні теоретичні знання, вміння, навички, а також відповідні здібності й особливості особистості, не припускає ототожнення цього поняття з іншими, близькими йому за змістом, як то: заняття, рід трудової діяльності, сукупність трудових функцій, спеціальність тощо. Професіонал як носій такої діяльності повинен бути суспільно значущою постаттю, що поєднує в собі якості, якими не володіють індивіди, що персоніфікують зазначені категорії трудової діяльності. Такі якості визначають механізм професійної та соціокультурної ідентифікації особистості.

Розглядаючи професію як інститут, доцільно виходити не тільки з об'єктивних чинників його становлення, а й із суб'єктивного сприйняття

професії самим індивідом. Тому найзначнішим мотиватором професійної праці стає задоволеність власною професією як цінністю в особистісній системі життєвих орієнтацій.

Слід зазначити, що професіоналізм – категорія особлива, яка не припускає абсолютних характеристик. Необхідність відповідності професії потребам суспільства й особистості опосередковується конфліктом між організаційно-технологічною структурою і характером поділу праці, а також професійно-кваліфікаційною структурою в цілому, тобто у центрі такого конфлікту постає проблема непрофесіоналізму. В той же час вирішення цього конфлікту не означає розбудови суспільства «масового професіоналізму», спроби чого, на жаль, уже мали місце за часів радянської влади. До рангу соціального завдання суспільства підносилося виховання професіонала, який відповідав штучно звуженому до кваліфікаційних функцій працівника тлумаченню поняття «професійний тип особистості», котре було введено до апарату науки Е. Штрангером і визначалось як сукупність схожих рис особистості, спричинених подібністю професійних вимог [2]. Прагнення у 20–30-х рр. XX ст. охопити якнайбільше працівників політехнічною освітою зводило рівень професійних вимог до середніх кваліфікаційних характеристик і відповідно до середніх здібностей працівника. Далі, згідно з моделлю «робітника-інтелегента», у 60–70-ті роки критерієм професійних якостей вважалася наявність у працівників вищої та середньої освіти, при цьому мало уваги приділялося функціональному змісту їх праці і головне відповідності профілю підготування. В подальшому на передній план була висунута орієнтація на творчий характер праці, тобто на вияви креативного, творчого начала у мотивації особистості. Однак цей вияв є характерним не тільки для професійної діяльності, бо творчість необов'язково є професійною. Творчий характер праці – це широка соціальна категорія, яка декларує певний підхід до будь-якого роду діяльності, в тому числі до спеціалізації в межах професії. У той же час феномен професіоналізму неможливий без творчого ставлення до праці, в якому, власне, і реалізується соціокультурна функція професіонала. В цьому сенсі професіоналізм є ціннісною характеристикою, основним індикатором якої визнає ідентифікація особистості. При розкритті сутності поняття «професіонал» через поняття «професійний тип особистості» основну увагу науковцям треба зосередити на способі ідентифікації реального об'єкта з тією ідеальною моделлю, яка може бути отримана шляхом ідеального конструювання. Таке конструювання базується на теорії ідеальних типів М. Вебера і передбачає розроблення критеріїв, які відрізняють суб'єкта даної професії від суб'єктів інших професій, визначають притаманні йому інтереси, тобто виділяють специфічні риси професіонала. Наявність чи відсутність у інди-

віда ознаки або їх сукупності дозволяє зробити висновок про ступінь наближення його до ідеальної моделі, зафіксувати різницю між професіоналом і непрофесіоналом. Таким чином, соціологічний портрет професіонала містить такі його ознаки, які з огляду на особистісні особливості (індивідуальні риси характеру, власний стиль праці, спосіб професійної адаптації) не мають істотних рис соціально-типового. В цьому сенсі професійно значущі ознаки, що виступають типотворюючими критеріями, є стійкими щодо зовнішнього середовища і, формуючись у динаміці, збагачують особистість знаннями і досвідом, які складають професійну культуру особистості.

Основою становлення професіонала як соціального типу є формування в особистості потреби професійного самовизначення. Трансформація професії в потребу індивіда не відбувається сама по собі, а здійснюється завдяки особливому соціальному механізму, створеному системою суспільного поділу праці. У свідомості суб'єкта формується сприймання цінностей професії та його власної здатності до професійної діяльності, особистість сприймає професійну потребу як власну необхідність, значущість для суспільства (об'єктивна форма) та як необхідну форму своєї життєдіяльності (суб'єктивна форма).

Концепція професії як цінності повинна описувати значущість і роль професійних характеристик у житті індивіда. Професія як цінність складається тоді, коли в процесі професійної діяльності людини, формування і розвитку її потреб, вибору професійних засобів, прийомів та навичок їх задоволення, а також під впливом вимог інституційних норм у структурі цінностей індивіда формується переконаність у тому, що професія може задовольняти її потреби. У результаті професія нібито піднімається над потребами і стає самостійним чинником, який визначає стиль та спосіб життя людини.

Професія як цінність дозволяє людині утворювати впорядковану й усвідомлену картину світу професій, визначати своє місце у ньому; вона орієнтує поведінку професіонала в ситуації альтернативної переваги, регулює оцінки і приводить поведінку у відповідність із системою культурних цінностей суспільства. Дозволяючи співвідносити об'єктивне і суб'єктивне бачення світу, професія-цінність перетворює предмети цього світу на об'єкти інтересів і прагнень. Професія з огляду на власну інституційність (тобто вона формує вимоги, які сприймаються і суспільством, і особистістю) є соціально схвалюваним правилом, завдяки чому стають можливими стереотипізація зовнішньої поведінки індивідів і гарантування певного рівня внутрішнього розвитку представників професії.

Незважаючи на таку значущу роль професії, як цінності, в соціологічних дослідженнях не було традиції включати професіоналів у окрему типову

групу. Емпірична операціоналізація поняття «професіонал» індексувала кваліфікаційно-тарифний рівень робіт, а не власну кваліфікацію працівника. Також іноді використовувався критерій агрегування, відповідний рівню кваліфікації робіт, типу професії та її функціональної належності. На наш погляд, доцільним було б включати до аналізування також такі чинники, як рівень кваліфікації, професійної освіти, а також задоволеність професією, вимірювання «Я-концепції» (наприклад, за допомогою символічних проективних проб, спрямованих на вивчення самовідношення та самоідентичності) та визначення взаємозв'язку типу особистості зі сферою професійної діяльності Дж. Холланда [3].

Слід зазначити, що цілі спільної діяльності працівників однієї професії, взаємозумовленість ролей у ній, спільність знань та навичок сприяють формуванню сильного соціального зв'язку між професіоналами і народженню професійної свідомості як «ми-свідомості», котра тісно пов'язана з інститутом професії [4].

Ураховуючи той факт, що свідомість розвивається в процесі спілкування людей, взаємного передавання та засвоєння інформації і, головне, в процесі практичної діяльності, вона змінюється при входженні у професію, розумінні її завдань, оволодінні її предметним змістом, засобами діяльності. Не кожна опосередкована або безпосередня взаємодія під час професійної діяльності викликає в особистості становлення професійної свідомості. Її носієм не обов'язково є той, хто досягає висот професійної майстерності, навпаки, ним може бути той, хто тільки «підіймається професійними сходами», оскільки фахівець високої кваліфікації не завжди є професіоналом. Формування професійної свідомості передбачає наявність у суб'єкта стійкого інтересу до професії, відповідності особистих здібностей вимогам останньої, наявності високої соціальної та професійної адаптивності тощо.

Таким чином, професіонал – це людина з відповідним рівнем усвідомлення сутності своєї професії, який базується на оволодінні змістом, формами та засобами професійної діяльності. Процес передавання знань індивіду здійснюється через інститути освіти, організацію певної форми зовнішньої предметної діяльності та вrostання індивіда в професійну культуру, що в свою чергу відбивається у свідомості людини та механізмах регуляції її поведінки. Вважаючи, що професійна свідомість – це цілісне відображення об'єктивних умов і процесів праці, результатом якого стає формування внутрішнього особистісного ставлення до професії та професійної діяльності, вона виступає внутрішнім регулятором та мотиватором цієї діяльності, тобто визначає ставлення індивіда до вимог інституту професії та власні претензії до нього. Ці обидві сторони професійної свідомості тісно пов'язані одна

з одною, тому професіоналізм взагалі не може бути масовим явищем. Тільки певна частина сукупного працівника в змозі засвоїти ідеї професіоналізму, цінності професії, дістатися висот професійної свідомості. Діяльність професіонала відрізняється від діяльності інших працівників тим, що професійні завдання він вирішує відповідно до власної системи мотивів, головним серед яких є прагнення самовираження, тобто найбільш повної реалізації своїх здібностей, схильностей, вмінь та навичок. Це дозволяє особистості усвідомити своє місце в системі поділу праці, у світі професій, реально оцінити свої можливості. Отже, в професійній свідомості особа професіонала виступає і об'єктом, і суб'єктом відображення.

Феномен професіоналізму є ключовою категорією акмеології, яка, відгалужившись від класичного професіознавства, використовує порівняльний та диференційний підходи до аналізування проблем досягнення вершин у професійній діяльності. При цьому порівняльний підхід дає змогу виявити спільне та особливе в різних професіях, а диференційний акцентує увагу на те, що предметом дослідження виступають не тільки найбільш значущі якості професій та професіоналів, а й відмінності професійних стратегій для різних типів та груп професій. Саме такий підхід є ключовим у правоохоронній акмеології. Соціологія ще з часів позитивізму О. Конта починає аналізувати будь-яку соціальну проблему з операціоналізації понять. Тому вважаємо, що використання соціологічного підходу при дослідженні феномена професіоналізму в правоохоронній діяльності значно розширить можливості акмеології, бо він, акцентуючи увагу на вивченні специфіки правоохоронної діяльності, позиціонує професіоналізм як похідну від неї з усіма належними особливостями.

Згідно з існуючими різновидами об'єктних систем виділяють п'ять основних типів професій, серед яких правоохоронні види діяльності належать до типу «людина – людина». Це означає, що предметом їх інтересу, аналізування та обслуговування постають соціальні системи, спілки та групи населення. Тому представники цього типу професій повинні вміти надавати певної впорядкованості суспільним процесам відповідно до означених цілей, впливати на людей. Одними з найголовніших якостей для представників цього типу професій вважаються спостережливість до вияву почуттів, емоцій та характеру людини, її поведінки; вміння або здатність подумки уявити, змоделювати саме її внутрішній світ, а не приписати їй свій власний. При цьому дуже важливим стає оптимістичний проектувальний підхід до людини, який базується на впевненості щодо можливостей останньої стати кращою, тобто стереотип визначення якості, «сорту» людини раз і назавжди є недоречним для представників професій, пов'язаних з правоохоронною діяльністю. Отже, на передній план висувається проблема моделювання ді-

яльності з метою визначення суттєвих характеристик не тільки особи професіонала, а й феномена професіоналізму взагалі.

Моделювання професійної діяльності, в тому числі правоохоронної, передбачає перехід від одного етапу до іншого в діахронно відтворюваних фазах: моделювання діяльності та моделювання відповідної форми освіти. Цей процес включає:

- концептуалізацію моделі;
- моделювання реального стану;
- прогнозування змісту діяльності;
- оптимізацію та нормативне обґрунтування моделі.

Концептуальна модель виступає основою всіх наступних моделей і будується на підставі теоретичних (гнозисних та праксисних) розробок професійної діяльності.

Модель реального стану виступає результатом змін концептуальної моделі, які відображують фактичний стан об'єкта. За допомогою цієї моделі можна розкрити механізм впливу змін соціального середовища на правоохоронну діяльність.

Прогнозування змісту діяльності передбачає виявлення й аналізування проблемних та стабільних ситуацій у правоохоронній діяльності, тобто дослідження проєктивних ситуацій під впливом різноманітних чинників внутрішнього та зовнішнього характеру, виявлення наслідків дій таких чинників, їх оцінювання.

Оптимізація моделі включає визначення варіантів найбільш ефективного вирішення проблемних ситуацій у діяльності правоохоронних органів, припустимої межі співвідношення позитивних та негативних дій чинників у ситуації, що прогнозується. Оптимальна модель уже за способом свого конструювання повинна бути нормативною, тобто здатною справляти регулятивний вплив на дії людей.

Проведення такого моделювання дає змогу визначити сутність феномена професіоналізму стосовно правоохоронних видів діяльності.

Більшість дослідників (А. Деркач, Н. Кузьміна, Є. Климов та ін.) характеризують професіоналізм у діяльності як сукупність знань, умінь, навичок, що дозволяють виконувати відповідні професійні функції. Щодо правоохоронної діяльності до них належать:

- відповідні потребам обсяг знань та загальний інтелектуальний рівень;
- досить тривалий строк навчання та підготування;
- відповідність функцій, що виконуються, системі загально-соціальних цінностей;
- адекватна мотивація, спрямована на досягнення кінцевої мети;
- бажання служити людям, охороняти та захищати їх життя і власність;
- почуття корпоративної єдності.

Існує також дещо інша позиція, що визначає професіоналізм як результат реалізації професійної культури на рівні суспільства, групи чи особистості. Основними складовими такої культури для правоохоронної діяльності є професійно-правовий (або професійно-юридичний) та професійно-моральний комплекси, які функціонують у взаємодії з іншими галузями культури (політичною, естетичною тощо) [5].

Ще одна точка зору виходить з того, що професіоналізм – це не тільки високий рівень знань, умінь та результатів дій людини в галузі професійної діяльності, а й певна системна організація свідомості, до якої входять:

- властивості людини як суб'єкта діяльності (ставлення до себе, оточуючого світу, діяльності тощо);
- професійні досвід, культура, знання, в тому числі про предметну галузь, цілі діяльності, умови професійного розвитку;
- осмислення питань власної гідності вимогам професії (професійна самоідентифікація) [6].

Висновки. Залучення соціологічних методів аналізування дозволяє розширити й уточнити дефініцію «професіоналізм у правоохоронній діяльності», визначивши її як відповідний набір та стан розвитку системи діяльнісних, професійно-ділових, комунікативних та особистісних якостей правоохоронців, що забезпечують ефективну професійну діяльність, реалізуючись у професійній культурі та етиці. Отже, професіоналізм правоохоронця може бути охарактеризований через структуру його особистості, до якої поряд із системою якостей (соціальних констант), що створюють необхідні та достатні суб'єктивні умови його становлення, тобто «форму», входять варіативні елементи – професійна культура та етика, які наповнюють цю «форму» реальним «змістом», розкривають механізм формування і реалізації професіоналізму в правоохоронній діяльності як особистісної характеристики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Seyfarth C. Gesellschaftliche Rationalisierung und die Entwicklung der Intellektualenschichten: Zur Weiterführung eines zentralen Themes Max Webers / C. Seyfarth // Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handelns. Stuttgart, 1981. – S. 189–223.
2. Новейшие тенденции в современной немарксистской социологии: Материалы к 11 Всемирному социологическому конгрессу. Часть 2. Актуализация социологической классики. – М., 1986. – С. 95.
3. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / под ред. С. А. Крылова, С. А. Маничева. – СПб. : Питер, 2000. – С. 394–398.
4. Брончиева Э. З. Профессионал как социокультурный тип : автореф. дис. ... канд. социол. наук / Э. З. Брончиева. – М., 1992. – 25 с.
5. Кожевников В. В. Проблема профессионализма сотрудников органов внутренних дел / В. В. Кожевников // СОЦИС. – 1999. – № 9. – С. 129–134.

6. Гранат Н. Л. Профессионализм как принцип организации и деятельности органов внутренних дел / Н. Л. Гранат // Профессиональные и общественные начала в деятельности органов внутренних дел: история и современность. – М., 1990. – С. 58–71.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ АКМЕОЛОГИИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Погребная В. Л.

Рассмотрены акмеологические категории «профессионализм» и «личность профессионала» с позиций социологической науки. Определены механизм становления профессионала как социокультурного типа. Предложен алгоритм анализа феномена профессионализма в правоохранительной деятельности в рамках интегрального социолого-акмеологического подхода.

Ключевые слова: правоохранительная акмеология, личность профессионала, профессионализм.

SOCIOLOGY MODE IN LAW ENFORCEMENT ACMEOLOGY: THE STATEMENT OF THE PROBLEM

Pogribna V.L.

In the article by Pogribna V.L. tells about such concepts as «profession», «professional» and «professionalism» as characteristics of the professional's personality. It contains the attempt of definition the phenomenon of professionally in the Law Enforcement Agencies activities by sociology and acmeology mode.

Key words: Law Enforcement acmeology, professional's personality, professionalism.

УДК 37.035:340.11

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ ЯК ФОРМА ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Розкрито поняття і сутність однієї з найпоширеніших форм деформації правової свідомості – правового нігілізму. Показано соціальну небезпечність цього соціального явища в реформованому українському суспільстві.

Ключові слова: правосвідомість, деформація правосвідомості, правосвідомість як система, правовий нігілізм.